

АПОЛОН ВЪРХУ МОНЕТИТЕ НА МЕСАМБРИЯ

Иван Карайотов

За ранните сребърни емисии от първата половина на V в. до началото на IV в. пр. Хр. са характерни и символите на слънцето: колело и свастика, които могат да се свържат с култа към Аполон в града (Карайотов, 1998: 53–58). В по-старите колонии по бреговете на Черно, Мраморно и Средиземно море този култ е широко разпространен. Всъщност богът е покровител на колонизацията и това му отрежда централно място. Аполон е главен бог най-вече в тези понтийски колонии, които са основани от Милет (Тодоров, 1928: 55; Русяева, 1992: 29; Лазаров, 1991: 98-100). В гимназиона на месамбрийската метрополия Мегара имало камък с пирамидална форма, който бил почитан като Аполон Карин (Елиаде, 2002: 82; *Paus.*I, 41, 3). Според Хамел Аполон е първият бог на дорийската Мегара, почитан с епиклезите *Δεκατηφῶρος*, *Ἀρχηγέτης*, *Λύκειος*, *Ἀγροῖος* и, както споменахме, *Καρινός* (Hanell, 1934: 164). Лукиан пише, че в едната от месамбрийските метрополии – Халкедон – храмът на Аполон бил най-старият – *ἀρχαιότατόν ἐστι τοῖς Χαλκηδονίοις* (*Lukian*, *Pseudomantis*, 10).

Протежирането на колонистите е качество съвсем естествено за “мятащия стрели” Аполон. Още в първия Омиров химн “Към Аполон Делоски” въведението е всъщност един периплос. Изброените крайбрежни области и острови, обходени от майка му Лето, преди да спре на “скалистия Делос”, са или изходни, или крайни точки на Великата колонизация, като се почне от Тракийския Атон и през Милет, Книд, Наксос и Парос се стигне до родното място на Аполон (*Ном. Нумни*, 30–50).

Някои нумизмати пишат, че върху месамбрийски монетни емисии от класическата и елинистическата епоха има изображение на “глава на Аполон” (Герасимов, 1946: 69, № 4). Сигурен съм, че това е погрешно. От събраните изображения на близо 5000 бронзови монети нито една няма глава на Аполон. Напълно възможно е обаче миниатюрното изображение на една малка главичка,

гравирана между спичите на колелото върху реверса на една драхма от Бритиш музеум, да е глава на Аполон (Hill, 1928: 5, № 6; SNG, IX, Pl.X: 266). Това изображение е трудно за съпоставяне, но все пак неговата ориентация наляво и общият му контур позволяват да го сбlijим с “младежката глава” върху една емисия хемидрахми на метрополията Калхедон (SNG, IX, Pl.VI: 87, 88). Върху реверсите на тези калхедонски монети е изобразено колело като месамбрийското и между спичите му са изписани първите букви от името на града. Същото явление наблюдаваме и при монетите на фокейската колония Масалия (Марсилия), където се проявява и същата особеност на старогръцкия език – “Т” в надписа “МАТА” между спичите на колелото изразява двойна сигма “УУ” (Furtwängler, 1999: 175–181; Furtwängler, 2000: 438–448) както в месамбрийски надпис “МЕТА” изразява “МЕУУА”.

Изобразяването на Аполон между спичите на соларния символ – колелото – следва да има връзка и с гравирането на свастика самостоятелно или в надписа MES. И Аполон върху драхмата от Бритиш музеум, и пречупеният кръст върху една наскоро постъпила в Несебърския музей драхма и върху друга от Бургас от същия реверс, както и върху един обол от Бургас, са разположени на мястото на буквата “А” в надписа.

Миниатюрната главичка, евентуално на Аполон, върху реверса на драхмата от Бритиш музеум е засега едно изключение. Хил вижда в нея ойкиста Мелсас (Hill, 1928: 6), а Герасимов смята, че монетата с нея е фалшива (Герасимов, 1950: 26). Все още можем да твърдим, че върху ранните емисии на Месамбрия липсва изображение на Аполон. Присъствието на неговите символи – колело и свастика (“тетраскеле” у Прайс) – може да се възприеме като нещо естествено за гръцките колонисти, които, подобно на местните траки, са от индоевропейски произход. Всеобща черта на тези народи е обичайното представяне на символите, знаците на феномените, в които древните са потопени, преди те да бъдат персоналифицирани и да приемат човешки образ (Голан, 1994: 119–122 – за свастиката). В случая чрез ранното монетосечение на Месамбрия ние долавяме един индоевропейски реликт, който се проявява дори и по времето, когато боговете на старите гърци вече са приели човешки образ и подобие. Религията им, за разлика от религията на местните траки, вече е станала антропоморфна.

Върху най-ранните оболи на Месамбрия имаме колело с четири спици с миниатюрно щитче в средата (Обр. 1), а по-късно между спиците се появяват свастики (Обр. 2). Тези монети могат да се датират най-общо през първата половина на V век пр. Хр. Към тях напоследък се добави и една анеипиграфна драхма с глава на Мелсас надясно в единия сектор и свастика в срещуположния (Обр. 3а и б).

Обр. 1. Ревърс на месамбрийски обол с колело без надпис (първа половина на V в. пр. Хр.)

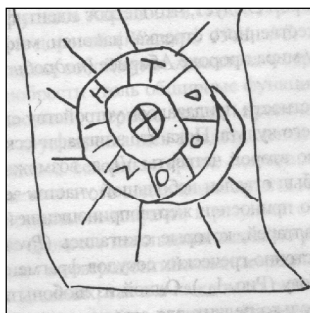

Обр. 2. Колело със свастики върху месамбрийски обол (първа половина на V в. пр. Хр.)

Обр. 3а и 3б. Драхма на Месамбрия с Мелса и свастика (първа половина на V в. пр. Хр.).

Символите на Аполон – колело и свастика – са намерили широко разпространение в монетосеченето на градовете по западния и северния бряг на Понтос Еуксейнос. Свастиката е обичайно явление за ранните драхми и оболи на Аполония (Герасимов, 1975, обр. 18; Стефанова, 1980: 3–9). Колелото е познато в ранното монетосечене на Истрия и Олбия (Карышковски, 1968: 49–50; Анохин, 1989:15), а също така и от статерите на Еминак (Карышковски, 1960: 179–190). На Каришковски принадлежи един пълен преглед на монетите с колело върху реверса. А. Русяева пък публикува и интерпретира едно графитно изображение на симетрични колела върху милетски калиптер от Олбия (Русяева, 92: 30, Рис. 5–6; Русяева, 1998: 16, Рис.1/4/). Околовръстният надпис, разположен между радиални линии, показва, че този графит е посветен на Аполон Иетрос (Обр. 4). Освен това радиалните линии, образуващи два пояса, поразително напомнят за лъчите около колелото на месамбрийските монети. В месамбрийската катокия “Оризаре” са открити две бронзови глави на змии от спираловидни гривни, които са орнаментирани със същите “лъчисти колела” като монетите (Обр. 5). Едната от тях е вече публикувана (Карайотов, 1998: 54, обр.12), а другата постъпи в Бургаския музей по-късно. Съществува един трети екземпляр с отпечатани кръгчета с точка в средата (Обр. 6) – орнамент, обичаен за халщатската тракийска керамика. Тези паметници ни карат да си спомним, че колелото и тетраскелът са били соларни знаци и за траките. Те присъстват върху монетите на дероните още през V в. пр.

Обр. 4. Колело с посветителен надпис на Аполон Иетрос от Олбия (по Русяева)

Обр. 5. Фрагмент от
бронзова гривна –
глава на змия с
колела с четири
спици и лъчи (VI –
V в. пр. Хр.)

Обр. 6. Фрагмент от
бронзова гривна –
глава на змия с
колелца и точка в
средата (VIII – VI в.
пр. Хр.)

Хр., а по-късно върху една монета на пеонския владетел Ликей около главата на самия Аполон е изписан епитетът ΔΕΡΩΝΑΙΟΣ (Юркова, 1992: 11–12). Когато употребяваме гръцката дума “символ” (σύμβολον) обаче, ние я натоварваме със семантика, произтичаща от хилядолетното развитие на цивилизацията. В древността тя е означавала просто “знак”, “знамение”, т.е. нещо конкретно, което нищо не символизира (Тахо-Годи, 1999: 329–361).

Говорейки за колелото от месамбрийските реверси и евентуалната връзка на този символ с местните траки и тяхната торовтика, трябва до добавим, че и колелото от монетите на споменатата вече Масалия би могло да се свърже с пластическите паметници на околната етническа среда. Така един менхир от Substantion (Южна Франция) е украсен с няколко колела с четири спици (Benoit, 1969: 30, ill.18). Те също напомнят за монетите на фокейската Масалия (Обр. 7).

От елинистическия некропол на Месамбрия са ни познати златни висулки на обеци, моделирани като плоско изображение на Нике. Фигурката на крилатата богиня е закачена на кръгче с осем спици и къси лъчевидни израстъци (Гълъбов, 1955:

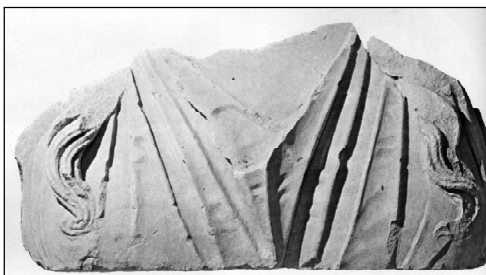
Обр. 7. Менхирът от
Substantion
(Южна Франция)

136–137, обр.”в” и “г”; Bourgas-Album, № 44). Тези “израстъци” (Гълъбов) имат триъгълна форма и могат да бъдат възприети като геометрично изображение на слънчевите лъчи. Те съответстват на радиалните линии около колелото върху реверса на месамбрийските монети. Могат да бъдат третираны също и като върхове на стрели. През последните години се появиха редица изследвания, в които и стрелите-монети се тълкуват като символи на Аполон (Русяева, 1992: 40). В случая съществено за нас е, че дисковете на тези висулки поразително напомнят за реверса на най-характерните за Месамбрия монети. Месамбрийските висулки според Гълъбов и Фрел (Frel, 1963: 61–69) са погребални. Те се различават от един чифт златни обеци, открити в некропола на Одесос (Савова, 1971: 6, обр. 6). Различават се и от близките до тях висулки от обеците на една жрица на Деметра, открити в могилно погребение при Северночерноморския Пантикапей (Ермитаж, 34, обр. 18, 19). При Одесоската и Пантикапейската находка кръглият диск е третиран много подробно и в центъра му има розета. Това не е познатото ни колело от месамбрийските монети, буквално пренесено в погребалната торевтика на града, при което разликата е единствено в броя на спиците и естествено в липсата на етника.

Колелото като символ на слънцето има дълго и многовариантно историческо развитие. Смята се, че в първичната си семантика назъбеният диск е бил символ на цялото небе още през неолита. Предполага се, че през бронзовата епоха със зъбчата розета започнали да обозначават слънцето (Голан 1994: 22–32). Оттогава на сетне небесното колело завладява почти всички кътчета на огромната ойкумене, подобно на слънцето, на което то е символ.

Докато върху ранните монети Аполон присъства преди всичко със своите символи, в епиграфския материал от Месамбрия култът към него е засвидетелстван многократно. За наличието на негов храм в града (ἱερὸν) четем в най-важните декрети на месамбрийското народно събрание. В прочутия надпис, даващ проксения на тракийския династ Садала, става дума, че надписът по решение на събранието ще бъде поставен в храма на Аполон [εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος] (IGBR, I(2); Гълъбов, 1950: 7–22). Тук

са стояли и съответните лапидарни документи на още четирима негови предшественици: Мопсюест, Тарутин, Медистас и Котис. В този храм са били и проксенийните декрети на калатианеца Главкиас, син на Аристомений (IGBR, I(2), 307bis; Velkov, 1970: 55–60), който е бил учител в града. Изглежда в храма на Аполон се е намирал цял лапидарий от документи за увенчаването и почитането на видни личности от далечни градове и територии и от самата Месамбрия. Този храм е бил едно от най-представителните места в града, което освен от неговите граждани е било посещавано от много чужденци, гости на града. Една фрагментирана статуя на бог Аполон, по всичко изглежда, произхожда от това свято за древните място (Mesambria, 1986: 34–35, № 38). Запазена е само горната част от гигантското по размери торсо (Обр. 8). Това е била статуя на Аполон Китаред. Заключение за иконографския му тип се вади от обстоятелството, че както личи от фрагмента, Аполон е бил облечен в дълга дреха. Това точно изображение би следвало да е възпроизведено върху две късни бронзови емисии на Месамбрия, сечени през последните десетилетия на I век пр. Хр., по времето на император Октавиан Август. Виждаме го и върху късната бронзова емисия “Деметра – ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ Απολλων” (Обр. 9). И тук върху реверса е изображението на Аполон Китаред. Напоследък сред развалините на античното светилище, което е било разположено на възвишението Шилото край бургаския квартал “Меден рудник”, е била открита статуя от същия иконографски тип на бога на слънцето (Обр. 10) и на най-лъчезарните

Обр. 8. Торсото на Аполон от Месамбрия
(II – I в. пр. Хр.)

човешки проявления – изкуството и артистичността (Кияшкина, 2000: 109, обр. 2 и 3). От запазените части на посветителния надпис на пиедалата става ясно, че новооткритата пластика е от времето на стратега на Анхиало Аполоний, син на Ептайкент. Т.е. оброчният дар на Аполон “Карсенски” (IGBR, I (2), 378) е направен при царуването на Реметалк II, васал на Тиберий, получил титлата βασιλεύς около 25/26 год. сл. Хр. и царувал вероятно до 38/39 г.

Иконографският тип “Аполон с дълга дреха и лира” напоследък беше свързан с влиянието на римската пластика от епохата на Август върху пластиката в древна Месамбрия (Роков, 2001). Тази интерпретация е неприемлива. Независимо че иконографският тип на Аполон от месамбрийските монети “Деметра – Аполон” и “Август – Аполон” е близък до Аполон Аксиус (Jucker, 1982: 82–104) от реверса на Августовите денари (Обр. 11), ние трябва да се съобразим с наличието на облечена статуя от светилището на връх Шилото при Бургас, което е било посветено на Аполон Карсенос (Απόλλωνος Καρσηνός) (Кияшкина, 2000: 109–110). Ако знаменитата победа при нос Акции беше упражнила някакви политическо въздействие върху градовете от днешното българско

Обр. 9. Бронзова монета на Месамбрия от типа “Деметра – Аполон”

Обр. 10. Статуята на Аполон Карсенос от тракийското светилище на връх “Шилото” край Бургас (25 – 38 г. след Хр.)

Обр. 11. Денар на Август с
Аполон Аксиус

Южно Черноморие, то това би следвало да се подчертае не само с иконографска идентичност, но и словесно.

Аполониевият епитет Καρσηνός принадлежи към категорията на местните имена на $-\eta\nu\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\ \alpha\nu\omicron\varsigma$ (Гълъбов, 1964: 3–64). Това подчертава до голяма степен местния характер на култа към божеството. Освен това облеченият Аполон с лира ни е познат от много по-ранни паметници, произхождащи от Западното Черноморие. Имам предвид един релеф от Истрия, датиран напоследък от Мария Александреску-Виану в края на II в. пр. Хр. (Alexandrescu-Vianu, 2000: 111, 57), и една теракота от хората на същия полис, открита в античното селище при Албеши, която има аналогии и в Олбия (Albecti, 51, Nr. 58).

Изброените монетни и статуарни изображения на Аполон са доказателство, че наистина от Октавиан Август насетне той се налага в римския пантеон и при това *interpretatio romana* богът става равноправен с капитолийската троица (Тодоров, 1928: 58)

През императорската епоха върху месамбрийските монети продължава да се гравира Аполон Китаред – $\text{Ἀπόλλωνος Κιθαρῳδός}$. Той е с дълга препасана дреха, в лявата ръка държи лира, поставена върху колона, или триножник. Триножникът вероятно се е свързвал от месамбрийците с гаданията на жреците, диктувани от Аполон. Към монетите на Август трябва да добавим

Обр. 12. Бронзова монета на Хадриан, сечена в Месамбрия

месамбрийските типове на Аполон, сечени при Хадриан (Обр. 12), Септимий Север, Каракала, Гета, Гордиан и Транквилина, Филип и Отацилия и Филип Млади.

В римското монетосечене на града сред емисиите на Гордиан и Транквилина и Филип и Отацилия съществува типът Bonus Eventus, който някои автори възприемат като ипостас на Аполон (Мушмов, 1926, № 64, 67, 75, 136). Върху месамбрийските монети богът е представен гол насреца. В лявата ръка държи клонче (Мушмов, 1926; Strack-Anchialos, № 412) или житни класове (Юркова, 1987: 64), а в дясната – фиала. Проф. Й. Юркова възприема това изображение като персонификация на жътвата, въведена от “редица градски управи в Тракия и Долна Мизия”. Хадрианополис въвежда неговото изображение, напомнящо Аполон при Гордиан III, а в Месамбрия то се появява при монетите на Гордиан и Транквилина. В съседния Анхиало още при Антонин Пий, при провинциалния управител Юлий Комод, срещаме Аполон (Bonus Eventus). Тук типът се появява и при Каракала, Гета и Гордиан III (Strack-Anchialos, № 412). В близкия Деултум го виждаме върху монети на Север Александър, Гордиан III и Транквилина (Jurukova, 1973, № 39, Т. VIII, 95). Можем да приемем, че това е една римска персонификация, възникнала и утвърдила се на базата на традиционната Аполонова иконография. Затова Bonus Eventus – Аполон – се чувства у дома си както в старите гръцки политики, така и в новоизградените от римляните градове.

В месамбрийската прозопография теофорните имена, свързани с Аполон, се повтарят твърде често. За нумизматиката важна роля има умалителното от Απολλῶνιος ἢ Απολλᾶς, изписано изцяло върху една емисия тетрадрахми “митридатов тип” (Karayotov, 1994: 50, M105, Cat. № 775–778). В същия надпис четем и името Аполониос, отнасящо се до същото лице според проф. Михайлов – шестия стратег от релеф № 3 (Mihailov, 1981: 104; IGBR, V, 5104; Venedikov-Nessebre: 91). Това теофорно име се среща още веднъж в същия релеф като патроним на четвъртия стратег и в един друг посветителен надпис от началото на I в. пр. Хр. (IGBR, I(2), 329bis). Познати са и имената Απολλόδοτος (IGBR, I(2), 360 (vel. Απολλόδορος), Απολλῶνις (IGBR, I(2), 322ter) и Απολλοφάνιον (IGBR, I(2), 327).

ЛИТЕРАТУРА

Анохин 1989: Анохин, В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Черноморья. Киев, 1989.

Велков 1970: Велков, В. Културни отношения между Месамбрия и Калатис през елинистическата епоха (III в. пр. н.е.). – *Studia balcanica*, II. Проучвания по случай Втория международен конгрес по балканистика. С., 1970, 55–60.

Герасимов 1946: Герасимов, Т. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – ИАИ, XV, 1946, 51–81. Елиаде, 2002 – Мирча Елиаде, Тракта̀т по история на религиите. С., 2002.

Герасимов 1950: Герасимов, Т. Неиздадени автономни монети от Месамбрия на Черно море. – ИНМБс (Известия на народен музей Бургас). Т. I, 1950, 23–33.

Герасимов 1975: Герасимов, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975.

Голан 1994: Голан, А. Миф и символ, Иерусалим – Москва, 1994.

Гълъбов 1950: Гълъбов, И. Един новооткрит надпис от Несебър, ИНМБс, Т. I, 1950, 7–22.

Гълъбов 1955: Гълъбов, И. Каменни гробници от Несебър. – ИАИ, XIX, 1955 (сборник Кацаров), 129–147.

Гълъбов 1964: Гълъбов, И. Тракийските имена на -ηνος, -ανος и техните проблеми. – ИИБЕ, X, 1964, 3–64.

Ермитаж: Галанина, Л., Н. Грач, М. Торнеус. Ювелирные изделия в Эрмитаже, Ленинград, 1972.

Карайотов 1998: Карайотов, И. Най-старите монети на Месамбрия, Jubileus I, Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев. С., 1998, 53–58.

Карышковски 1960: Карышковский, П. О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ. Советская археология, 1, 1960, 179–195.

Карышковски 1968: Карышковский, П. О. Ольвийские “борисфены”. – Нумизматика и сфрагистика, Вып. III, 1968, Киев, 62–85.

Кияшкина 2000: Кияшкина, П. За един неизследван археологически обект от територията на Бургас. – ИНМБс, III, 2000, 106–115.

Лазаров 1991: Лазаров, М. Аполон – покровител на мореплаването. – Алманах Фар, Варна, 1991, 98–100.

Мушмов 1926: Мушмов, Н. Монетите и монетарниците на Сердика. С., 1926.

Роков 2001: Роков, Т. Нови данни за религиозния синкретизъм в Тракия през епохата на Принципата. – Изследвания в памет на проф. Руска Гандева. Велико Търново, 2002 (под печат).

Русяева 1992: Русяева, А. С. Религия и култы античной Ольвии. Киев, 1992.

Русяева 1998: Русяева, А. С. Культ Ёполлона Иетрос в Северо-западном Причерноморье. – In: Боговете на Понт. Варна, 1998, 12–21.

Савова 1971: Савова, О. Две гробни находки във Варна от елинистическата епоха. – МПК, 1971, кн. 3, 3–9.

Стефанова 1980: Стефанова, А. Монетите и търговията на Апология Понтика, Нумизматика, 4, 1980, 3–9.

Тодоров 1928: Тодоров, Я. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928.

Тахо-Годи 1999: Тахо-Годи, А. А. Художественный смысл трактата “О пещере нимф” Порфирия; Термин “символ” в древногреческой лите-

ратуре. – In: А. А. Тахо-Годи, А. Ф. Лосев. Греческая культура в мифах, символах и терминах. Санкт Петербург, 1999, 557–576; 329–361.

Юркуова 1987: Юркуова, Й. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. С., 1987.

Юркуова 1992: Юркуова, Й. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992.

Albești: Adrian Rădulescu, Livia Buzolianu, Maria Bărbulescu, Nicolae Cheliță-Georgescu. Reprezentări figurate în așesarea de epocă elenistică de la Albești, Pontica, XXVIII – XXIX, 1995 – 1996, p.

Alexandrescu-Vianu 2000: Alexandrescu Vianu, M. Les statues et les reliefs en pierre, In Histria, IX, p. 111, Pl. 57.

Benoit 1969: Benoit, F. Art et dieux de la Gaule, Paris, 1969.

Bourgas-Album: Musée archéologique Bourgas, Filiales à Nessebre et Sozopol, Sofia, 1967.

Frel, 1963: Frel, J. Observations sur les bijoux hellénistiques de Messambria. – In: Acta antiqua Philippopolitana, Studia archeologica, S. 1963, p. 61–69.

Furtwängler 2000: Furtwängler, A. Massalia in 5.Jh.v.Chr.: Tradition und Neuorientierung. Ein Überblick über die statischen Emissionen im Lichte neuer Funde. In: Etude offertes à Jean Schaub. Bliedrug Reinheim, 1993 (BLESA, I), S. 438–448.

Furtwängler 1999: Andreas F. Le trésor d'Auriol et les types monétaires phocéens. – In: Les cultes des cités phocéennes, Actes du colloque international organisé par le centre Camille-Julian (Aix-en-Provence/Marseille, 1999, p. 175–181.

Gardner 1880: Gardner, P. Ares as a sun-god, and solar symbols on the coins of Macedon and Thrace, NC, 1880, p. 49–61.

Hanel 1934: Hanel, K. Megarische Studien, Lund, 1934.

IGBR: Georgi Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repecte, V. I – V, Sofia, 1958–1997.

Jucker 1982: Jucker, H. Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen, Museum Helveticum (Schweizerische Zeitschrift für Altertumswissenschaft), 39, Fasc.1, 1982, Basel, S. 82–104.

Jurukova 1973: Jurukova, J. Die Münzprägung von Deultum, Berlin, 1973, 138 S, 30 Taf.

Mihailov 1981: Mihailov, G. Epigraphica. – In: Philologia, 1981, 8–9, p. 101–108.

Mesambria 1986: Velkov, V. Lyuba Ogdenova-Marinova, Zhana Chimbu-leva, Mesambria, Mesembria, Nessebur, Sofia, 1986.

Hill 1928: Hill, G. F. Greek coins acquired by the British museum in 1927, NC, 1928, p.1–15, Pl. I, II.

SNG – Syloge numorum graecorum.

SNG, IX – SNG, Vol. IX, The British Museum, 1 The Black Sea, London, 1993.

Strack-Anchialos: Max L. Strack. Die antiken Münzen Nordgrichenlands II 1, 1: Thrakien (Thrakische Völkerschaft, Abdera, Ainos und Anchialos), Berlin, 1912.

Venedikov-Nessebre – Ivan Venedikov(Trois reliefs surprenants de Mesambria. – In: Nessebre, II, 1980, p. 81–95.